

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

УДК 316.42:316.7:316.776.23

DOI <https://doi.org/10.33120/popp-Vol15-Year2024-157>

Горноста́й Павло Петро́вич

доктор психологічних наук, професор,
головний науковий співробітник відділу психології
малих груп та міжгрупових відносин,
Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,
м. Київ, Україна
<https://orcid.org/0000-0003-2327-6213>
pavelgorn13@gmail.com

ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНА КАРТИНА СВІТУ ТА ІСТОРИЧНА ТРАВМА УКРАЇНЦІВ

Актуальність дослідження полягає у важливості відновлення автентичної історії України в контексті загальноєвропейської історії, реабілітації зруйнованої історико-культурної картини світу українців, щоб зробити її надбанням історичної пам'яті та національної ідентичності.

Мета статті – обґрунтування поняття історико-культурної картини світу; з'ясування зв'язків історичної і культурної ідентичностей з генезисом історичних і культурних травм українців; окреслення можливих шляхів зцілення від наслідків цього типу колективної травми.

Методологія і наукові підходи. У роботі використано історико-психологічний і політико-психологічний аналіз джерел, що містять історичний досвід колективних травм; охоплено щонайменше тисячолітній період історії України та інших народів.

Результати. Історико-культурна картина світу – це система індивідуальних і колективних усталених уявлень, міфів, сюжетів художніх творів та інших продуктів психіки щодо історії в цілому з наголосом на ієрархічній системі історії культури. Через відносини України з Московією зазнала суттєвої деформації історико-культурна картина світу українців, що є особливою і практично недослідженою історичною травмою. Цей історичний контекст певним чином вплинув на російсько-українську війну. Історичні травми України могли стати травмами, несумісними із життям з ризиком зникнення її як історичного суб'єкта – втратою національної ідентичності та історичної пам'яті. У роботі

представлено характеристики російської та української історичних картин світу, їхнє значення для історії та сьогодення.

Висновки та перспективи дослідження. Відновлена історико-культурна картина світу сприятиме утвердженню України в смислово-полі демократичної цивілізації і позбавить агресію Росії основного сенсу, що допоможе остаточно перемогти її в інформаційній війні. На рівні суспільства це створить сприятливу соціально-психологічну атмосферу, у якій стане можливою терапія наслідків колективних травм. Перспективи подальших досліджень полягають у розробленні соціально-психологічної концепції історико-культурної картини світу і методів її формування.

Ключові слова: історико-культурна картина світу; колективна травма; історична ідентичність; культурна ідентичність; історична пам'ять; суспільне зцілення.

Pavlo P. Gornostai

Psychology Doctor, Professor, Chief Research Associate,
Department of Psychology of Small Groups and Intergroup Relations,
Institute of Social and Political Psychology of National Academy of
Educational Sciences of Ukraine,
Kyiv, Ukraine
<https://orcid.org/0000-0003-2327-6213>
pavelgorn13@gmail.com

HISTORICAL-CULTURAL PICTURE OF THE WORLD AND HISTORICAL TRAUMA OF UKRAINIANS

The research is relevant because it is important to restore authentic Ukrainian history in the European context and rehabilitate the destroyed historical-cultural picture of the Ukrainians' world to make it an asset of historical memory and national identity.

The article aims to substantiate the concept of the historical-cultural picture of the world, clarify the connections of historical and cultural identities with the genesis of Ukrainians' historical and cultural traumas, and outline possible ways of healing from the consequences of this type of collective trauma.

Methodology. The work uses a historical-psychological and political-psychological analysis of sources containing the historical experience of collective traumas; at least a thousand-year period of the history of Ukraine and other nations was covered.

The results. The historical-cultural picture of the world is a system of individual and collective established ideas, myths, plots of artistic works, and other products of the psyche about history as a whole, emphasizing the hierarchical system of cultural history. In Ukraine, due to relations with Muscovy, the historical-cultural picture of the world of Ukrainians was significantly deformed, which is a special and practically unexplored historical trauma. Its consequences are the destruction of

historical memory, historical and cultural identities, partial historical amnesia of Ukrainians, and the formation of a national inferiority complex. This historical context had a particular influence on the Russian-Ukrainian war. Ukraine's historical traumas could become incompatible with life with the risk of its disappearance as a historical subject - the loss of national identity and historical memory. The work describes the characteristics of Russian and Ukrainian historical pictures of the world and their significance for history and the present.

Conclusions and perspectives. The restored historical-cultural picture of the world will contribute to establishing Ukraine in the sensing field of democratic civilization. It will deprive Russia's aggression of its main sense, which will finally help defeat it in the information war. At the societal level, this will create a favorable socio-psychological atmosphere in which the therapy of the collective trauma consequences will become possible. Prospects for further research consist in developing a socio-psychological concept of the historical-cultural picture of the world and the methods of its formation.

Keywords: historical-cultural picture of the world; collective trauma; historical identity; cultural identity; historical memory; social healing.

Найефективніший спосіб знищити людей – це заперечувати і знищувати їхнє власне розуміння історії.

Джордж Орвелл

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями. *Колективні травми* охоплюють тривалі проміжки часу і великі простори. Під їхній вплив потрапляють великі групи людей – суспільства, нації, і навіть цілі цивілізації, конфлікти між якими часом тривають тисячоліттями. Українське суспільство нині перебуває в умовах тривалої колективної травматизації внаслідок російсько-української війни.

Специфіка історико-культурної ситуації України в тому, що вона є носієм низки неопрацьованих *історичних і культурних травм*. Не позбувшись цього спадку, неможливо здійснити демократичний розвиток та подолати наслідки тоталітаризму. Ця спадщина впливає на травми сьогодення, позначається на психологічному добробуті людей, на ментальному здоров'ї суспільства. Та й сама війна пов'язана з історією, з тривалим протистоянням Русі-України і Московії-Росії.

Важливою стороною відносин України і Росії завжди було намагання позбавити нас соціальної, історичної, політичної суб'єктності. Московія прагнула привласнити історичну і культурну спадщину України, щоб вважатися «великою країною з величною історією та

культурою». При цьому автентична історія та культура України зазнавали втрат, що спричиняло спотворення її *історико-культурної картини світу*.

Російсько-українська війна піднесла ці проблеми на найвищий за всю історію протистояння рівень – екзистенційний. Напрямую постала дилема: «Хто – кого?». Це війна ідентичностей, війна за цивілізаційні цінності, екзистенційні смисли. Якщо врахувати, що російське суспільство готове йти на сотисячні жертви заради агресивної мети (і цьому, схоже, немає межі), то стає зрозумілим, що це війна «до кінця», «на смерть», «на виживання». Якщо вистойть Україна, це прискорить розвал імперії; якщо збережеться імперія, вона не зупиниться, доки не знищить Україну.

Спотворення української історії триває і щодо сьогодення, коли російською пропагандою агресивно насаджується міф про український нацизм, проти якого Росія мусить вести «священну війну». І хоча основним споживачем цього міфу є глибинний народ імперії, ситуація є загрозливою, оскільки в надрах російського суспільства, яке абсолютно не розуміє українських реалій, створюються психологічне підґрунтя для агресії проти України.

Такі викривлення можна спостерігати і на глобальному рівні. Демократичний Захід (а тим більше Глобальний Південь) і досі сповідує картину світу, де маленька Україна є чимось похідним від «великої Росії», а це спотворює дійсність «до навпаки». Метастази розпропаганди про «український нацизм» пронизали європейську ментальність, ілюстрацією чого є десять років хибного ставлення до полку «Азов» як до нацистської організації. Війна похитнула ситуацію, але не змінила її докорінно. Цей інформаційний тиск, інспірований та активно підтримуваний РФ, є ще одним чинником колективного травмування українців.

Ось чому важливим завданням є відновлення зруйнованої історико-культурної картини світу. Для цього потрібно реабілітувати автентичну історію Русі-України в контексті загальноєвропейської історії, до якої ми ментально належали понад тисячу років, і зробити її надбанням нашої історичної пам'яті та національної ідентичності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання даної проблеми. Поняття, на які спирається наше дослідження, зокрема історичної і культурної ідентичностей, є предметом низки психологічних досліджень. Спектр їх трактування доволі широкий. У деяких роботах дається критичне тлумачення поняття *історичної ідентичності*. Так, М. Девіс вважає, що людська соціальність має підтримуватися екзистенційними пріоритетами, а не «оманливими історичними ідентичностями» (Davies, 2006). С. Дубе надає пріоритет

формуванню ідентичності на основі транснаціональних процесів та історій, а не фрагментарних і повсякденних процесів у минулому та сьогоденні (Dube, 2002).

Концепції ідентичності часто використовують в історичних дослідженнях, наприклад у межах тенденцій постмодернізму, постструктуралізму, конструктивізму, наративізму (Berger, 2022). Д. Блокхем, підкреслює роль історичної свідомості у формуванні сучасної ідентичності (Blocham, 2020). П. Герчанівська досліджує історичну ідентичність з позицій темпоральності в контексті ідентифікаційних процесів і дихотомії «пам'ять-забуття» як механізму формування історичної ідентичності (Герчанівська, 2021). У цій парадигмі травмування є порушенням балансу історичної пам'яті в бік «забуття». Д. Роден пропонує розмежовувати *культурно-історичну* і *політичну ідентичності* задля реабілітації політичних переможених на протигагу переможцям (Rodin, 1998). У світлі освітянських проблем розглядають сталість та збереження історії для розкриття взаємодії минулого і сьогодення (Ражак, 2022).

Що ж до поняття *культурної ідентичності*, то Д. Джозеф стверджує, що цей термін іноді застосовується одночасно до таких видів ідентичностей (або деяких з них), як національна, етнічна, релігійна, поколінна, гендерна, соціально-класова, сексуальна, професійна та інших (Joseph, 2012). М. Кейн наголошує, що культурна ідентичність, як культурна основа народів, є найвищим виявом фундаментальної рівності націй і груп, що співіснують у межах однієї нації. Народи мають право розвивати власну культуру в контексті внутрішнього інтегрованого розвитку (Kane, 1982).

Про важливість принципу історизму у формуванні ідентичності націй свідчать публікації, у яких висвітлюються національно-історичні особливості цих процесів. Проблеми *історичної ідентичності естонського народу* у зв'язку з його перебуванням у радянській і німецькій окупації та необхідністю відродження державності порушувалися в працях Р. Руутсо (Ruutsoo, 1995) і Т. Хійо (Hiio, 2019). Спробу типологізації основних утворень історичної ідентичності в Україні на основі спрощеної абстракції двох ідентичностей (Схід – Захід) здійснив Д.-П. Хімка (Himka, 2006), хоча, на наш погляд, таке трактування більш характерне для довоєнної ситуації в Україні.

Досвід України можна порівняти з досвідом Ізраїлю, який переживав свої травми протягом трьох тисячоліть – починаючи з вигнання з Єрусалима, а найбільшою трагедією був Голокост. В. Ханін описує п'ять моделей формування *ізраїльської ідентичності*: асиміляція, еміграція, територіалізм, національно-культурна автономія та сіонізм.

Найвдалішою формою вирішення єврейського питання в національному контексті автор вважає сіонізм як один із варіантів *європейського націоналізму* (Ханін, 2015).

А проте між ізраїльським і українським досвідом є дві суттєві відмінності. Перша полягає в тому, що історія ізраїльтян, їхній внесок у світову культуру, науку, релігійний світогляд є набагато відомішими, ніж український досвід, і визнані світом. Наша ситуація протилежна. Існує інформаційна прірва між нами і Заходом, для якого українська історія – суцільна *terra incognita*. Для зміни статус-кво мають відбутися тектонічні зсуви в колективній психіці не лише українців, а й світової спільноти.

Друга відмінність у тому, що травма Голокосту наразі значною мірою опрацьована; для жертв Голокосту, що вижили, та їхніх нащадків створено багато програм (соціальних, психотерапевтичних, психоедукаційних тощо). Серед величезної кількості наукових публікацій на тему психології колективних травм значну частку присвячено саме трагедії єврейського народу. Нічого подібного ми не бачимо, коли йдеться про історичні травми українців. Після Голодомору не було створено жодної програми допомоги постраждалим – ні після цієї трагедії, ні після народження наступних поколінь нащадків. Є лише поодинокі дослідження психологічних наслідків Голодомору. Така ж сумна ситуація зберігається і щодо інших колективних травм українців.

Ще одним поняттям, яким ми оперуємо в нашій статті, є *історична пам'ять*. К. Хайт вважає її основою соціальних і політичних ідентичностей (Hite, 2011, с. 1078). А. Функенштайн розглядає історичну пам'ять як обов'язковий атрибут держави (Funkenstein, 1989, р. 5). Л. Нагорна (2012) пов'язує історичну пам'ять з історичною свідомістю, національною ідентичністю, ідеологією, міфологією, культурою. Ця тема також висвітлюється в монографії, присвяченій колективним травмам (Горностаї, 2023, с. 71–76).

Базове поняття нашого дослідження – *історико-культурна картина світу* – відносно нове для психологічної науки. Поняття «картина світу» трапляється в наукових публікаціях передусім в описах наукової (природничо-наукової, фізичної, біологічної тощо) картини світу, а також використовується як системна характеристика світогляду. Для нас становлять інтерес погляди, які торкаються соціальних, культурних, політичних, суспільних, історичних реалій та процесів. Певною мірою це відображено в роботах О. Білокобильського (2017), Ю. Сватка (2019), С. Симоненко (2011), О. Швіркової (2010). Проте достатнього концептуального обґрунтування понять «історична картина світу» та «історико-культурна картина світу» ми, на жаль, не знайшли.

Виокремлення нерозв'язаних частин загальної проблеми.

Можна зробити висновок, що завершеної науково-психологічної концепції історичної картини світу поки що не створено. Водночас є підстави вважати суспільно-політичну ситуацію України, пов'язану з деформацією історико-культурної картини світу, специфічною історичною травмою. А це становить значний інтерес для наукового аналізу.

Україна була не лише об'єктом колонізації з усіма її наслідками, а й жертвою тривалого інформаційного тиску, коли штучно культивувалася психологія малоросів з комплексом меншовартості. З історичної пам'яті викорінювалася спадкоємність великої нації та величної культури. *Ця травма особлива і практично недосліджена.* Вона відрізняється від інших історичних травм в історії людства. Масштаб руйнування ідентичності та історичної пам'яті, який належить відновити, просто величезний.

Травма також є недостатньо відрефлексованою суспільством і перебуває наразі в груповому несвідомому. Унаслідок цього були критично ослаблені зв'язки наступності в історії та культурі, особливо на загальноісторичному і загальнокультурному рівнях. Тому дослідження більш тонких відмінностей та ідентичностей (соціокультурних, мовно-етнічних, спільнотних, регіональних, релігійно-конфесійних), традиційне для західної науки, у наших реаліях не завжди виглядає достатньо системним, оскільки для цього бракує загальної структури, суттєво зруйнованої тривалою політикою колонізації.

Історична ідентичність тісно пов'язана з історичною територією, а через неї – і з *територіальною ідентичністю* (на регіональному і глобальному рівнях). Ось чому для Ізраїлю так важливо було віднайти свою «землю обітовану». Ось чому для Московії так важливо присвоїти історичні землі Русі, а для нас – захистити їх від чужих посягань. Ось чому таким важливим є завдання вступу до Євросоюзу – щоб зміцнити європейський вектор ідентичності та остаточно вийти з євразійської (московської) тоталітарності.

Описані проблеми та суспільні практики їх опрацювання потребують наукового обґрунтування, теоретико-методологічного аналізу та осмислення, зокрема соціально-психологічного, історико-культурного та політико-психологічного, яких істотно бракує у вітчизняних та зарубіжних дослідженнях цієї теми.

Мета статті полягає в обґрунтуванні поняття *історико-культурної картини світу*; з'ясуванні зв'язків історичної і культурної ідентичностей з генезисом історичних та культурних травм українців; окресленні

можливих шляхів зцілення від наслідків такого типу колективної травматизації.

Виклад основного матеріалу дослідження. У роботі використано історико-психологічний та політико-психологічний аналіз джерел, що містять історичний досвід колективних травм. Загалом охоплено щонайменше тисячолітній період історії України та інших народів. Цей аналіз підтверджує зв'язок історичних і сучасних травм українців, створюючи кумулятивний ефект тривалої травматизації протягом декількох століть. Одним з результатів цього поєднання є надзвичайна стійкість українського суспільства вже третій рік війни посіпіль: з одного боку, воно посилює травмування, з другого – є основою великої витривалості. Таку думку, зокрема, поділяє і О. Суший (2023).

Колективні травми, несумісні із життям. Одним з результатів нашого дослідження є *концепція травм, несумісних із життям* (Горностаї, 2023, с. 138–144). Для існування групи вирішальне значення мають групова ідентичність і колективна пам'ять (для націй і суспільств – *національна ідентичність та історична пам'ять*). Вони мають бути не лише в документах, підручниках історії, літописах, письмових пам'ятниках, артефактах, топонімах, творах мистецтва, а й у колективній психіці соціальних груп. Важливе значення має культура, яка наповнює змістом самотності велику групу людей; але вона сама пов'язана з історичною пам'яттю та ідентичністю. Без них культура або зникає, або (в кращому випадку) перекочує в підручники історії і в музеї; вона перестає бути живою душею народу, що її створив.

Згідно із цією концепцією, якщо знищується історична пам'ять та ідентичність групи, остання зникає як соціальний суб'єкт. Група або асимілюється зовнішнім суб'єктом, розчиняючись у ньому, або трансформується в іншу групу, запозичує іншу (часто чужу) ідентичність і втрачає історичну пам'ять. Будь-яку колективну травму можна трактувати як розриви історичної пам'яті та руйнацію ідентичності групи.

У *концепції тяжкості колективних травм* одним з найчутливіших є *принцип справедливості* (Горностаї, 2023, с. 27–28). Із цього погляду руйнування історичної та культурної ідентичностей українців можна вважати надзвичайно сильним порушенням справедливості, оскільки тут відбувається атака на саму душу нації. Це посилює травмування і потребує відновлення справедливості в історичній перспективі.

Історичні травми України протягом століть могли стати травмами, несумісними із життям з ризиком зникнення її як історичного суб'єкта. Найстрашнішим періодом української історії був 15-літній відтинок часу (1932–1947 роки), коли внаслідок двох голодоморів, репресій та Другої світової війни загинуло понад 15 мільйонів українців (більше як

половина населення України, переважно молодого). Наступний період етноциду, зросійщення та руйнування культури зробили до кінця 1980-х років процес згасання української ідентичності майже незворотним на більшості території (за винятком хіба що Галичини). Симптомами є: неухильне збільшення частки українців з проросійською ідентичністю, російською мовою спілкування, кращим знанням російської історії та культури, ніж української; лояльністю до Росії та комуністичної ідеології. Цей процес був призупинений розвалом СРСР, але всі ризики залишалися ще тривалий час.

Це парадоксально, але російсько-українська війна, де вже не приховуються цілі знищення нас як нації, історичного актора, перетворення на частину Росії, «повернула до тями» колективну психіку українців і допомогла усвідомити екзистенційну загрозу українській нації. Це розуміння смертельної небезпеки на суспільному і політичному рівнях стало зараз дуже глибоким і залишається таким уже тривалий час.

Травми, несумісні із життям, неодноразово могла пережити і єврейська нація – такий ризик був пов'язаний, наприклад, з Голокостом. Зараз відбувається небачений за останні десятиліття злет антисемітизму з реальними погрозами знищення Ізраїлю ісламськими терористичними організаціями. Сучасна ситуація цієї екзистенційної загрози для виживання багато в чому схожа із ситуацією України. Але Ізраїлю не потрібно відроджувати свою історико-культурну картину світу, адже вона не була так спотворена, як українська.

Інструменти колонізації: атаки на суб'єктність та історію України. Можна виділити дві лінії колективного травмування України через відносини з Московією: 1) фізичне – колонізація, геноцид, репресії; 2) інформаційно-психологічне – нищення ідентичності, привласнення історії, асиміляція культури, утиски мови. Імперський спосіб зовнішньої політики Московії активно розвивався з XV століття і проіснував до XX-го. Ця стратегія «переповзла» і в новітню історію та реалізовувалась у Нагірному Карабаху, Придністров'ї, Грузії, Криму. Психологічною основою політики Московії-Росії протягом багатьох століть був феномен «великої брехні». У 1932–1933 і наступних роках він проявився як інформаційно-психологічна блокада історії Голодомору. У XXI столітті він став пропагандистською основою російсько-української війни.

Основним засобом колоніалізму була експансія з асиміляцією – поглинання інших націй. Дії Московії були здебільшого незаконними. Для прикладу, Переяславські домовленості між Гетьманщиною і Московією, укладені в 1654 році (які, до речі, передбачали широку автономію Гетьманщини), *були двічі скасовані*. Перший раз – гетьманом Іваном Виговським у 1658 році через грубі порушення їх Московією (він

натомість уклав Гадяцький договір з поляками). Вдруге поновлені домовленості були розірвані в 1660 році гетьманом Юрієм Хмельницьким. Отже, всупереч поширеному міфу, так зване «возз'єднання» насправді було виключно збройним захопленням Лівобережної України Московським царством. *Проте суть цієї дії як фактичної анексії не відображена в нашій історичній пам'яті і картині світу.*

Україна мала ще один шанс. Невдовзі після невдалої спроби гетьмана Івана Мазепи відновити незалежність Україна таки виборола це право. У 1711 році після провального походу московської армії на чолі з Петром I проти Османської імперії було підписано *Прутську мирну угоду*, згідно з якою Московія визнавала свою поразку та юрисдикцію Османської імперії над Гетьманщиною, тобто її повну незалежність від Московії. Але завдяки підкупу османського візира Петру I вдалося вислизнути з полону і втекти, а договір був повністю проігнорований. Можна лише уявити, якою б стала подальша доля України без Московії під проводом гетьмана Пилипа Орлика, творця першої у світі конституції. *Ця історія всіляко замовчується, хоча вона могла б докорінно змінити історичну картину світу українців.* Усе це красномовно свідчить про сутність підступної політики московитів, яка проявлялась і в наступні століття. У наш час яскравим прикладом цього є порушення Будапештського меморандуму і всіх договорів між Україною та РФ, а потім – і всіх норм міжнародного права.

Через десять років після феєричного перетворення поразки на «перемогу» Петро I перейменував Московське царство на «Всеросійську імперію». Це відкрило величезні перспективи для фактичної підміни історії Московії: привласнюючи походження від Русі, усі захоплені території Московія автоматично оголошувала «ісконно русскою землею». Подальше масоване фальшування всієї історії новоутвореної імперії, починаючи з «домосковського» періоду, було здійснене у XVIII столітті імператрицею Катериною II. Результатом стала конструкція, у якій взагалі не залишалося місця для України – справжньої спадкоємиці Русі. Їїго зайняла Московія з украденою назвою «Росія». Анексія історії України по-варварськи «узаконила» право на саму Україну.

Потім Гетьманщина (Військо Запорізьке) була позбавлена політичної суб'єктності і перетворена на Малоросійську губернію. Було остаточно зруйновано Запорізьку Січ, на теренах України введено кріпацтво, здійснено інші акти поневолення. У кінці XVIII століття, уже не приховуючи агресивних намірів, після перемог над Річчю Посполитою та Османською імперією, Московія анексувала Правобережну Україну і Кримське ханство.

Далі були століття боротьби з мовою і культурою. Нова «російська» культура створювалася на фундаменті української за участю іноземної (німецької, італійської тощо), оскільки своєї культури Московія практично не мала. Слід пам'ятати, що *до кінця XVIII століття Київ залишався культурним центром Російської імперії*. Лише в XIX столітті таким центром став Петербург, приваблюючи діячів тим, що створював кращі можливості для самоствердження. Культура інших народів привласнювалася шляхом нівелювання етнічної і мовної самобутності. Що неможливо було асимілювати, те знищувалось, часто разом з творцями (згадаймо розстріляне Українське Відродження). До української культури і мови було найжорстокіше ставлення, оскільки саме їх існування становило екзистенційну загрозу для новоствореної «великої русской культури».

Зрештою, Україна повністю втратила державність. На короткий час її відновила у 1918 році УНР, потім вона знову була втрачена до початку 1990-х років. Епоха більшовизму була найбільш кривою і травматичною для України, коли було завдано нищівного удару по всіх складниках української ідентичності. На жаль, ми далеко не завжди виносили уроки зі своєї трагічної історії. Незцілені історичні травми ставали причиною циклічної повторюваності в різні періоди часу. До речі, такий сценарій розгортається і зараз (Горностай, 2023, с. 234–237).

Це була одна з найбільших історичних афер в історії людства. Унаслідок цієї афери відбулася часткова історична амнезія і втрата українцями усвідомлення себе нащадками видатної нації, яка йде від могутньої Русі, Королівства Руського, Великого Князівства Литовського і Руського, Гетьманщини чи Війська Запорізького, Української Народної Республіки, однієї із засновниць ООН. Слабкість історичної позиції України була лише в тому, що через втрати цілісності та суверенітету їй завжди бракувало ресурсів, щоб протидіяти фальсифікації своєї історії та культури.

Московія не має до цих цінностей жодного стосунку, вона веде свою історію від Володимиро-Суздальського князівства, яке відділилося від Київської держави у XII столітті. Далі – від улусу Золотої орди, Московського царства, яке шляхом завоювань розрослося до великої імперії. На захоплених землях Московія насаджувала свою ідентичність, часто вдаючись до геноциду, як це було з Новгородською республікою, анексованою, а потім знищеною в XV– XVI століттях. У XX столітті «радянською імперією» було вчинено багато геноцидів, найстрашнішим серед яких був Голодомор.

У зарубіжній історіографії позиція України не набагато краща, ніж у пострадянському інформаційному просторі. Навіть історики (за

винятком частини українознавців, які реально в темі) не знають автентичної української історії, не розуміють суті цієї історичної афери. Більшість людей на Заході (у тому числі й інтелектуали) і досі вважають нашу «історичну територію» російською. Тому слід усвідомити, що процес відродження автентичної історико-культурної картини світу не лише зустрине шалений спротив російської «наукової» спільноти. Доведеться долати опір традиційної світової історичної науки, представленій навіть у найкращих університетах світу, особливо там, де багато проросійських агентів впливу.

Отже, найчутливіші лінії травмування, пов'язані з фальшуванням історії України, полягають у створенні таких ключових тем історико-політичної міфології:

1) *про «законність» асиміляції України, посягань на її територію, історію, культуру (аж до міфів про «добровільне» возз'єднання після «штучного» роз'єднання)*, тоді як це були акти агресії, які вчинялися з найгрубішими порушеннями будь-яких чинних на той час законів та угод, з ігноруванням реального суверенітету, з воєнною окупацією, насильством, аж до фізичного та психологічного геноцидів;

2) *про спорідненість (аж до тотожності) історії двох народів*, тоді як вони тисячу років не лише жили на різних територіях, а й були практично протилежними ментально, політично і культурно. Мало того – вся історія Московії та її спадкоємниці Росії взагалі не має ніякого фактичного стосунку навіть до самого поняття «Русі»;

3) *про вищість російської культури, її первинність, давність*, тоді як насправді вона з'явилася значно пізніше української, асимілювавши з неї все найкраще, а потім намагалася знищити це коріння, щоб приховати брехню про своє походження.

Як не дивно, *міф про «возз'єднання»* досі живе в ментальності українців, хоч і з критичним до цього ставленням. Ось чому неодноразово лунають пропозиції скасувати «Переяславські домовленості» – замість того, щоб з об'єктивних причин, підтверджених історичними фактами, вважати їх нечинними ще від середини XVII століття.

Руйнування історико-культурної картини світу як історична травма. Ми обґрунтовуємо поняття *історико-культурної картини світу*, яка містить конструкти історичної пам'яті, історичної та культурної ідентичностей. Цей феномен наразі недостатньо досліджений. Він є найбільш значущим для таких великих груп, як нації і народи.

Робочі визначення: *історична картина світу (ІКС)* – це система індивідуальних та колективних усталених уявлень, міфів, сюжетів художніх творів та інших продуктів психіки щодо подій минулого та

історії в цілому (образу історії). Вона також охоплює уявлення людей і груп про себе в системі образу історії та переживання цієї історії у внутрішньо драматизованій формі.

Історико-культурна картина світу (ІККС) – це форма історичної картини світу з наголосом на ієрархічній системі історії культури суспільної групи, яка є носієм цієї картини світу. Ієрархічність передбачає первинність і вторинність у часі культурних феноменів, їхню домінантність та підлеглисть у просторі суспільних відносин, внутрішньокультурні і міжкультурні зв'язки. ІККС охоплює систему характеристик культурної самобутності соціальної групи, але не зводиться до неї.

ІКС не слід плутати з *історичною науковою картиною світу*, яка є системою наукових поглядів та концепцій історичної науки, насамперед порівняльної історії та історіографії. Хоча, слід зазначити, наукова картина світу часто спотворюється історико-політичними міфами на догоду політичній кон'юнктурі.

Помітне місце в ІККС займають *історичні і культурні травми*, хоча їхній вплив на історію та політику групи буває дуже різний (Горностаї, 2023, с. 274–277). У цій парадигмі, наприклад, «обрану травму», за концепцією В. Волкана (Volkan, 2001), можна розглядати як травму, «вміщену в мавзолей». Вона перетворюється на предмет культури, є максимально міфологізованою і перетвореною на один із смислових центрів ІКС.

Російська історико-культурна картина світу формувалася протягом щонайменше пів тисячоліття. Вона не просто є сфальшованою історією – це частина ментальності цієї великої групи, а також психологічна основа російської пропаганди. Боротися з останньою, залишаючи цей фундамент незруйнованим, – це марні спроби щось змінити докорінно. У російській ментальності всі викривлення історії доведені до крайнього ступеня. В історичній пам'яті росіян також живе досвід *безкарності за всі колективні злочини* перед поневоленими народами і народами Заходу, які ставали жертвами агресії та жорсткого політичного впливу. Ось чому в російській історичній картині світу розпад СРСР просто не міг сприйматись інакше, ніж геополітична катастрофа.

Окрема сторінка цієї історії стосується України. *В історичній картині світу росіян України як самостійної держави не існує взагалі*, а є лише деяка «схиблена» частина Росії. У такій системі переконань агресія проти України – це не військовий злочин, а спецоперація з «навернення до розуму» своєї власності, яка «відбилася від рук». Але після повномасштабного вторгнення щось явно пішло не так. У результаті

спостерігаємо сплеск несамовитої люті, з якою РФ хоче знищити Україну, і різко негативне ставлення до неї більшої частини росіян (глибинного народу). Зупинитися ця імперська державна машина просто нездатна. Іншого варіанта вона неспроможна навіть уявити.

Намагання інших політичних суб'єктів якимось вплинути на Росію виглядають наївними. Сучасна геополітика Росії, наштовхуючись на таке «нерозуміння» Заходом, виглядає абсолютно абсурдною. Але якщо спробувати зрозуміти, у якій геополітичній реальності (історичній картині світу) живе РФ, усе стає на свої місця. Адже ця архаїчна картина світу не могла змінитися швидко, навіть зіткнувшись із жорсткою необхідністю. З цього погляду всі претензії на колишні імперські простори є абсолютно «законними». Зрозуміти, що вже існують інші реальності та інші правила побудови світу з правом на існування, для імперської колективної психіки просто неможливо в принципі.

Українська історико-культурна картина світу, вимушено вмонтована в імперську картину світу, зазнала численних трансформацій і спотворень метастазами її впливу. Це позначилось і на груповій ідентичності українців, і на ідентичності України як глобального соціального суб'єкта. Ці поняття не є тотожними (Горностаї, 2014, с. 28–31). Відмінність другого в тому, що воно презентує соціальну групу в глобальному історичному просторі, у системі відносин з іншими великими групами. ІККС росіян є істотним спотворенням дійсності, але вона не сприймається її носіями як деформація. Натомість українці переживають свою картину світу як насильницьку трансформацію. Суперечність між прагненням до автентичності і вимушеною деформацією картини світу також є істотним чинником колективного травмування.

Українська культура, за психотерапевтичною термінологією, перебувала в стані *психологічної співзалежності* від російської, з якої вона досі ще повністю не вийшла. Один із проявів цього є формування *комплексу національної меншовартості*, який є закономірним наслідком *комплексу імперської переваги* російської ІККС, без чого та не може існувати. Ці комплекси є психологічним підґрунтям, «наріжним камінням», що утримують всю імперську конструкцію. Наразі є спроби «подолати» меншовартість українців компенсацією – простим виголошенням значущості історико-культурних цінностей, без аналізу чинників, що утворювали б такі зміни. Альтернативний шлях, через *реставрацію історико-культурної картини світу*, не тільки не применшує ідеї значущості, а надає їй реальної сили, спроможної докорінно цей комплекс зруйнувати.

Травматичним для України також є так званий *архетип зрадника*, який тяжіє над українською історією. Це історичний факт, що російську ІККС допомагали створювати українці. Саму ідею «Всеросійської імперії» підказав Петру I український богослов Феофан Прокопович. Думка, яку просували такі діячі, полягала в тому, що вижити в умовах імперії, борючись з нею, неможливо. Але, ставши частиною могутньої системи (захисний механізм «приєднання до агресора»), можна не просто вижити, а й зайняти в ній зручні місця. Вони навіть сподівалися зберегти своє коріння, автентичну культуру походження. Але це було цілковитою ілюзією. Для московської тиранії непотрібні ніякі інші ідентичності. Лише «перетворившись» на росіян, помінявши свою ідентичність на московську, можна сподіватися на політичне виживання. Звісно, повністю змінити ідентичність неможливо, часто відбувалося «розщеплення ідентичності», яскравий приклад – письменник Микола Гоголь. Окремою трагічною сторінкою колаборації є роль українських комуністів у розбудові «радянської імперії» та її ідеології.

Серед прихильників Росії були і відверті зрадники, через яких ми зазнавали прикрих поразок, переживали здачу міст під облогою з наступним геноцидом жителів і захисників. У російській ІКС українські зрадники часто виставлялися героями, а справжні національні герої – зрадниками, що є істотним порушенням *принципу справедливості*, яке посилює травматизацію. Це також є болючою темою втрачених історичних позицій. Серед найтяжчих наслідків таких процесів – утворення так званих Л/ДНР, які використовувалися російською військовою машиною не лише як плацдарм для агресії проти України, а і як привід для повномасштабної війни. Ці історичні спотворення потребують реабілітації. Навіть якщо ми повернемо географічну територію, а не відвоюємо історико-культурну, то повної перемоги не буде. Поки що у світовому історико-культурному інформаційному просторі панують російські наративи.

«Археологічна» модель історичної пам'яті. Структура історичної пам'яті може повторювати структуру колективної психіки, що складається з групової свідомості і групового несвідомого. Її «історико-культурні пласти» своїм розташуванням нагадують культурні шари, які досліджують археологи під час розкопок: найдавніші лежать на більших глибинах групового несвідомого і менш доступні, ніж те, що лежить у верхніх пластах групової свідомості. Розриви історичної пам'яті ускладнюють доступ до глибинних пластів. Контакт із ними може бути майже втраченим. Але можна припустити, що він не зникає зовсім і за певних умов може ставати доступним.

Яскравою формою таких розривів є *історична амнезія*, яка маніфестується в українському і світовому контекстах. Важливо, що цей феномен стосується не сконструйованої (спотвореної) історії, а саме колективної психіки, де ці конструкції відображені. Тому науково-історичні пошуки є недостатніми, потрібно змінювати групову свідомість, а особливо групове несвідоме, яке є фундаментом ІККС.

Розриви історичної пам'яті можуть сягати дуже глибоких історичних пластів і торкатися міфологічної епохи історії (*міфологічної картини світу*). Їх можна бачити на прикладі часткової «амнезії», що стосується української міфології, яку ми знаємо набагато гірше, ніж давньогрецьку, скандинавську, германську чи біблійну. Ці розриви також можна трактувати як травми історичної пам'яті, хоча тут їхня етіологія навряд чи пов'язана з імперським контекстом, скоріше – з більш давньою історією боротьби з язичництвом. Ще проблематичніше виглядає ситуація з *трипільською культурою*, яка побутувала на наших землях і яка мала залишити сліди в історичній пам'яті українців, можливо – у найглибших пластах колективного несвідомого.

Під час соціальних катастроф найглибші пласти можуть несподівано відкриватися. Це як під час землетрусів можуть оголитися давні культурні археологічні пласти. Але так само «соціальні землетруси» можуть і руйнувати зв'язки пам'яті, перекривати доступ до важливого історичного досвіду. Наприклад, катастрофа Голодомору перекрила пам'ять про національно-визвольні традиції, перемістивши їх у групове несвідоме. І навпаки – російсько-українська війна відкрила цілі пласти історичної реальності часів козаччини, що ми спостерігаємо просто зараз. Мало того – ця війна оголила глибинні пласти російської ІКС, відкривши підвалини ординської жорстокості, що проявилось в способах ведення війни. *Ми разом немовби повернулися до початку протистояння* і зобов'язані закінчити його, відновивши втрачене протягом чотирьох століть.

Можна простежити таку закономірність, що стосується свідомого і несвідомого рівнів історичної картини світу. На сучасному етапі спостерігається стрімке зростання інтересу до історії, з'являється велика кількість документальних фільмів-досліджень, активно надолужується недостатня обізнаність щодо нашої історії та культури. Це відповідає рівню свідомості і є досить помітним. Проте ми продовжуємо жити в старій історичній картині світу, поділяючи шкідливі історичні міфи, бо картину світу (особливо несвідому частину) не так легко і швидко можна перебудувати.

Якщо ми хочемо відновити автентичну історію і картину світу, доведеться робити «археологічні» розвідки на досить великих глибинах.

Але слід розуміти, що глибинні пласти ідентичності та історичної пам'яті змінюються дуже повільно. Це сприяє, наприклад, підтримуванию хибних історичних міфів та комплексу національної меншовартості. Ефективний шлях для їх подолання – зробити історичні цінності, що лежать на цих глибинах, доступними для групової свідомості.

Тут провідна роль належить історичній освіті. Найважливішою і найчутливішою групою суспільства є діти, у яких треба формувати нову історико-культурну картину світу. Але тут є багато проблем щодо викладання історії України в школі. Для прикладу, торкнемося лише подій, наведених у цій статті. Так-от, у підручнику історії за 8-й клас, де йдеться про період козаччини, є лише згадка про Гадяцьку угоду, з чого неможливо зробити важливих висновків, а про Прутську мирну угоду, яка узаконювала незалежність України, узагалі не згадується. Чому так? Можливо, автори підручників, попри свою достатню обізнаність і свідомий патріотизм, і далі перебувають у старій картині світу і несвідомо транслюють її принципи?

Натомість у російських школах пропаганда «анти-історії» досягла найвищого рівня. Сучасна Україна, наприклад, прирівнюється до німецько-нацистського Третього рейху. Якщо поєднати це з історичною картиною світу росіян, утворюється «гримуча суміш» про «українських нацистів», від яких необхідно звільнити «ісконно руськіє землі». Таку ж промивку мізків роблять і десяткам тисяч українських дітей, незаконно депортованих у Росію. Ми про це добре знаємо, але поки що безсилі цьому протидіяти (порушення *принципу справедливості*). І в той же час на Заході лунають голоси, що ми маємо чимось поступитися, що посилює колективну травму, про яку йдеться в статті.

У структурі ІККС можна виділити національний і глобальний рівні історичної та культурної самосвідомості. Другий полягає в осмисленні місця, яке посідає українська історія та культура у світовому контексті. Але біда в тому, що у світовій історико-культурній картині світу її український складник буде довго залишатися спотвореним, попри всі наші намагання його відновити. Просуваючи альтернативні усталеним погляди, ми в очах значної (і, на жаль, авторитетної) частини світової суспільної думки часто виглядаємо «самозванцями» і носіями історичних «упереджень».

Отже, на глобальному рівні перебудувати історично-культурну картину світу буде ще складніше, ніж на національному. Така трансформація буде йти набагато важче, а інертність цих процесів буде на порядки вищою, ніж у менших групах. Україна як невід'ємна частина Заходу (а саме до такого статус-кво ми прагнемо), перебуваючи в інертній картині світу глобальної системи, має це становище змінити.

Політичні наслідки. Описані закономірності, викривлення історичної картини світу щодо України можуть істотно відбиватись і на сучасній політиці, впливати на характер військової допомоги Україні, на бажання посадити її за стіл перемовин, про що активно говорять у світовому політикумі. Від цього залежатимуть можливі вимоги щодо поступок України в процесі домовленостей з Росією. Одна справа – вимагати «часткових» поступок, уявляючи, що Україна «завжди була частиною Росії», яка «захотіла» відділитись. А зовсім інша – зрозуміти, що Україна прагне повернути те, що належало їй споконвічно. Мало того, йдеться про можливість повернення лише частини того, що було історично втраченим. Зрештою, може стати вирішальним, яку картину світу будуть поділяти ті, від кого залежатиме стратегічна допомога Україні.

І найголовніше: Якщо правильно, що російсько-українська війна – це війна смислова, то істотним чинником перемоги має стати відновлення української історико-культурної картини світу як *системи сенсів нашої історії та культури*. Це утвердить наше право на існування в смисловому полі демократичної цивілізації. Але це неможливо без руйнування імперської історико-культурної картини світу, яка є не просто системою «анти-сенсів», а *смисловою основою російсько-української війни*. Це позбавить агресію Росії смислової основи і допоможе остаточно перемогти її в інформаційній війні.

Висновки. Руйнування історико-культурної картини світу та інші історичні травми України впливають на травму російсько-української війни і переживаються на індивідуальному і суспільному рівнях. Ці стани потребують психотерапевтичної та психологічно-просвітницької допомоги, яку доцільно спрямовувати як на соціальні групи (спільноти), так і на окремих людей, що переживають травму війни.

Але робота з наслідками травми війни традиційно не передбачає звернення до історико-культурного контексту, що обмежує арсенал засобів можливого суспільного зцілення. Необхідні також заходи, спрямовані на суспільство в цілому – як соціально-політичного суб'єкта, як носія історичних та сучасних колективних травм і як суб'єкта ІККС. З одного боку, їх мають реалізувати історики, культурологи, митці, відроджуючи історико-культурний спадок української нації. З другого – мають працювати соціальні та освітні психологи, роблячи цей спадок надбанням суспільної психіки (свідомості і несвідомого), щоб впроваджувати в широку людську практику. Викладаючи історію (особливо в школах), необхідно не просто давати нові знання, а й *формувати нову історико-культурну картину світу, гідну нашої історії та культури*.

Нам відомі далеко не всі події нашої історії і не всі славетні імена протягом принаймні тисячі років. Наша історична пам'ять має безліч розривів та провалів, це помітно під час розігрування в малих групах історичних сюжетів драматичними засобами, наприклад методом *соціодрами*. Ці розриви необхідно «зшивати», історію треба відроджувати, повертати, робити складником національної ідентичності, без чого та не може бути повноцінною. На цьому ґрунті стане можливим новий розквіт української культури, початки якого ми спостерігаємо зараз. А крім того, це може стати ще одним із шляхів виходу із сучасної травми, чинником колективного зцілення.

Відновлена (відроджена) *історико-культурна картина світу* має стати суспільно-терапевтичним фундаментом і певним захисним системним утворенням. У ньому, як у своєрідному інкубаторі, буде створено сприятливу соціально-психологічну атмосферу, в якій стане можливою терапія наслідків колективних травм на більш локальних рівнях, через малі групи, індивідуальну роботу, психологічну просвіту. Це стане важливим чинником ментального здоров'я української нації.

Перспективи подальших досліджень. Щоб ця робота була ефективнішою, необхідно розробити відповідні наукові та методологічні засади, що конкретизуються в таких завданнях: 1) створити соціально-психологічну концепцію історико-культурної картини світу; 2) з'ясувати, як вона пов'язана з історичними та культурними травмами українців, з історичною та культурною ідентичностями; 3) розробити систему методів формування історико-культурної картини світу.

Список використаних джерел

- Білокобильський, О. (2017). Картина світу як частина соціальної реальності. *Схід*, 2(148), 77–82.
- Брехуненко, В. (2017). *Війна за свідомість. Російські міфи про Україну та її минуле*. Київ: Брехуненко Н. А.
- Герчанівська, П. Е. (2021). Історична ідентичність в системі координат світового розвитку. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв*, 3, 3–7.
- Головатий, М. Ф. (2006). *Політична міфологія*. Київ: МАУП.
- Горностаї, П. (2023). *Психологія колективних травм*. Кропивницький: Імекс-ЛТД. Взято з <https://lib.iitta.gov.ua/738684/>
- Горностаї, П. П. (Ред.), Ліщинська, Л. Г. Чорна та ін. (2014). *Психологія групової ідентичності*. Київ: Міленіум.
- Калюжний, Є. (Упоряд.) (2021). *Москва – Третій Рим. Походження міфу*. Київ: Смолоскип.

Нагорна, Л. П. (2012). *Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії*. Київ: ППІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Сватко, Ю. І. (2019). Культурно-символічна картина світу як предмет власне філософської рефлексії у світлі проекту відтворення історії Європи в «картинно» увиражених онтологіях. *Наукові записки НаУКМА. Філософія та релігієзнавство*, 4, 40–57.

Симоненко, С. М. (2011). «Образ світу» та «картина світу» як детермінанти індивідуальних стратегій візуально-мисленнєвої діяльності суб'єкта. *Наука і освіта*, 9, Спецвипуск: Проект «Когнітивні процеси та творчість», 234–243.

Суший, О. (2023). Травма як соціальний діагноз Українського суспільства: Наукова доповідь на Всеукраїнській науково-практичній конференції «Український соціум: політико-психологічний вимір зміни поколінь». *Проблеми політичної психології*, 14(28), 62–78. <https://doi.org/10.33120/popp-Vol14-Year2023-148>

Ханін, В. (2015). Як формувалась ізраїльська ідентичність (лекція). *Збруч*, 15.07.2015. Взято з <https://zbruc.eu/node/39033>

Швирков, О. (2010). Картина світу та політична дія. *Політичний менеджмент*, 5, 38–49.

Berger, S. (2022). *History and Identity*. Cambridge: Cambridge University Press.

Bloxham, D. (2020). History, Identity, and the Present. In D. Bloxham, *History and Morality* (pp. 251–290). Oxford: Oxford Academic. <https://doi.org/10.1093/oso/9780198858713.003.0005>

Davies, M. L. (2006). Legitimate illusions: a critique of the concept of historical identity. *Human Affairs*, 16, 37–50.

Dube, S. (2002). Historical Identity and Cultural Difference: A Critical Note. *Economic and Political Weekly*, 37(1), 77–81. Retrieved from <http://www.jstor.org/stable/4411571>

Funkenstein, A. (1989). Collective Memory and Historical Consciousness. *History and Memory*, 1.1, 5–26.

Hiio, T. (2019). On the Historical Identity of Estonians and the Politics of Memory in Estonia. *Institute of National Remembrance Review*, 1, 66–115.

Himka, J.-P. (2006). The Basic Historical Identity Formations in Ukraine: A Typology. *Harvard Ukrainian Studies*, 28(1/4), 483–500. Retrieved from <http://www.jstor.org/stable/41036976>

Hite, K. (2011). Historical Memory. In B. Badie; D. Berg-Schlosser; L. Morlino (Eds.), *International Encyclopedia of Political Science* (pp. 1078–1082). Thousand Oaks, Calif.: Sage Publications.

Joseph, J. E. (2012). Cultural Identity. In C. A. Chapelle, M. Verspoor, & F. Boers (Eds.), *The Encyclopedia of Applied Linguistics*. Oxford, UK: Wiley-Blackwell.

Kane, M. (1982). Cultural identity: a historical perspective. *Educafrica*, 8, 129–135.

Pajak, A. F. (2022). Historical Identity and Sustainability as Tools for Historical Inquiry. In A. Courtney-Dattola (Ed.), *Handbook of Research on Adapting Remote Learning Practices for Early Childhood and Elementary School Classrooms* (pp. 276–300). IGI Global. <https://doi.org/10.4018/978-1-7998-8405-7.ch016>

Rodin, D. (1998), Cultural-Historical and Political Identity. *Politika misao*, 35(5), 83–88.

Ruutsoo, R. (1995). The perception of historical identity and the restoration of Estonian national independence. *Nationalities Papers*, 23(1), 167–179. <https://doi.org/10.1080/00905999508408358>

Volkan, V. D. (2001). Transgenerational Transmissions and Chosen Traumas: An Aspect of Large-Group Identity. *Group Analysis*, 34(1), 79–97. <https://doi.org/10.1177/05333160122077730>

References

Berger, S. (2022). *History and Identity*. Cambridge: Cambridge University Press. (in English)

Bilokobylskyi, O. (2017). Kartyna svitu yak chastyna sotsialnoi realnosti [The picture of the world as a part of social reality]. *Skhid – East*, 2(148), 77–82. (in Ukrainian)

Bloxham, D. (2020). History, Identity, and the Present. In D. Bloxham, *History and Morality* (pp. 251–290). Oxford, Oxford Academic, <https://doi.org/10.1093/oso/9780198858713.003.0005> (in English)

Brehunenko, V. (2017). *Viina za svidomist. Rosiiski mify pro Ukrainu ta yii mynule* [War for consciousness. Russian myths about Ukraine and its past]. Kyiv: Publ. Brehunenko N. A. (in Ukrainian)

Davies, M. L. (2006). Legitimate illusions: a critique of the concept of historical identity. *Human Affairs*, 16, 37–50. (in English)

Dube, S. (2002). Historical Identity and Cultural Difference: A Critical Note. *Economic and Political Weekly*, 37(1), 77–81. Retrieved from <http://www.jstor.org/stable/4411571> (in English)

Funkenstein, A. (1989): Collective Memory and Historical Consciousness. *History and Memory*, 1.1, 5–26. (in English)

Gornostai, P. (2023). *Psykhoholiiia kolektyvnykh travm [Psychology of collective traumas]*. Kropyvnytskyi: Imex-Ltd. Retrieved from <https://lib.iitta.gov.ua/738684/> (in Ukrainian)

Gornostai, P. P. (Ed.), Lishchynska, Chorna et al. (2014). *Psykhoholiiia hrupovoi identychnosti [Psychology of group identity]*. Kyiv: Millennium. (in Ukrainian)

Herchanivska, P. E. (2021). Istorychna identychnist v systemi koordynat svitovoho rozvytku [Historical identity in the coordinate system of world development].

Visnyk Natsionalnoi akademii kerivnykh kadriv kultury i mystetstv [Bulletin of the National Academy of Culture and Arts Managers], 3, 3–7. (in Ukrainian)

Hiio, T. (2019). On the Historical Identity of Estonians and the Politics of Memory in Estonia. *Institute of National Remembrance Review*, 1, 66–115. (in English)

Himka, J.-P. (2006). The Basic Historical Identity Formations in Ukraine: A Typology. *Harvard Ukrainian Studies*, 28(1/4), 483–500. Retrieved from <http://www.jstor.org/stable/41036976> (in English)

Hite, K. (2011). Historical Memory. In B. Badie; D. Berg-Schlosser; L. Morlino (Eds.), *International Encyclopedia of Political Science* (pp. 1078–1082). Thousand Oaks, Calif.: Sage Publications. (in English)

Holovaty, M. F. (2006). *Politychna mifolohiia* [Political mythology]. Kyiv: IAPM. (in Ukrainian)

Joseph, J. E. (2012). Cultural Identity. In C. A. Chapelle, M. Verspoor, & F. Boers (Eds.), *The Encyclopedia of Applied Linguistics*. Oxford, UK: Wiley-Blackwell. (in English)

Kalyuzhnyy, Y. E. (Contrib.) (2021). *Moskva – Tretii Rym. Pokhodzhennia mifu* [Moscow is the Third Rome. The origin of the myth]. Kyiv: Smoloskyp (in Ukrainian).

Kane, M. (1982). Cultural identity: a historical perspective. *Educafrica*, 8, 129–135. (in English)

Khanin, V. (2015). Yak formuvalas izrayilska identychnist (lektsiia) [How Israeli identity was formed (lecture)]. *Zbruch*, 15.07.2015. Retrieved from <https://zbruc.eu/node/39033> (in Ukrainian)

Nahorna, L. P. (2012). *Istorychna pamiat: teorii, dyskursy, refleksii* [Historical memory: theories, discourses, reflections]. Kyiv: Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the NAS of Ukraine. (in Ukrainian)

Pajak, A. F. (2022). Historical Identity and Sustainability as Tools for Historical Inquiry. In A. Courtney-Dattola (Ed.), *Handbook of Research on Adapting Remote Learning Practices for Early Childhood and Elementary School Classrooms* (pp. 276–300). IGI Global. <https://doi.org/10.4018/978-1-7998-8405-7.ch016> (in English)

Rodin, D. (1998). Cultural-Historical and Political Identity. *Politika misao*, 35(5), 83–88. (in English)

Ruutsoo, R. (1995). The perception of historical identity and the restoration of Estonian national independence. *Nationalities Papers*, 23(1), 167–179. <https://doi.org/10.1080/00905999508408358> (in English)

Shvyrkov, O. (2010). Kartyna svitu ta politychna diia [The picture of the world and political action]. *Politychnyi menezhment* [Political Management], 5, 38–49. (in Ukrainian)

Sushyy, O. (2023). Travma yak sotsialnyi diahnoz Ukrainskoho suspilstva [Trauma as a social diagnosis of Ukrainian society]. *Problemy politychnoyi psykholohii* [Problems of Political Psychology], 14(28), 62–78. <https://doi.org/10.33120/popp-Vol14-Year2023-148> (in Ukrainian)

Svatko, Y. I. (2019). Kulturno-symvolichna kartyna svitu yak predmet vlasne filosofskoi refleksii u svitli proektu vidtvorennia istorii Yevropy v «kartynno» uvyraznenykh ontolohiiakh [The cultural and symbolic picture of the world as a subject of proper philosophical reflection in the light of the project of reproducing the history of Europe in «pictorially» expressed ontologies]. *Naukovi zapysky NaUKMA. Filosofia ta relihiieznavstvo* [NaUKMA Research Papers in Philosophy and Religious Studies], 4, 40–57. (in Ukrainian)

Symonenko, S. M. (2011). «Obraz svitu» ta «kartyna svitu» yak determinanty indyvidualnykh stratehii vizualno-myslennievoi diialnosti subiekta [«Image of the world» and «picture of the world» as determinants of individual strategies of the subject's visual-thinking activity]. *Nauka i osvita, 9, Spetsvyпуск: Proekt «Kohnityvni protsesy ta tvorchist»* [Science and education, 9, Special issue: Project «Cognitive processes and creativity»], 234–243. (in Ukrainian)

Volkan, V. D. (2001). Transgenerational Transmissions and Chosen Traumas: An Aspect of Large-Group Identity. *Group Analysis*, 34(1), 79–97. <https://doi.org/10.1177/05333160122077730> (in English)